

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Т. А. ЗАНФІРОВА

*Тетяна Анатоліївна Занфірова, канди-
дат юридичних наук, доцент Класичного
приватного університету (м. Запоріжжя)*

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Принцип рівності, або відсутності дискримінації в суспільних відносинах, є одним з найважливіших у правовій сфері. Особливого значення він набуває в трудовій сфері. Конституція України, а також ст. 22 КЗпП забороняє будь-яке пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору залежно від походження, соціального і майнового статусу, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру знань, місця проживання¹. У ст. 2-1 Кодексу законів про працю України декларовано «рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин»².

Ідея рівноправності ґрунтується на ідеї суспільної рівності всіх людей, що означає надання кожному членові суспільства рівних юридичних можливостей: прав і обов'язків. Історично ідея рівності з'явилася як зняття протиріч між справедливістю і природною нерівністю людей³. Відомо, що в античні часи панувала концепція Божого походження людської нерівності. Зокрема, Платон у своїх ранніх «Діалогах» виходив з одвічної визначеності культурних відмінностей людей у світі ідей та вважав неприпустимим перехід з одного суспільного прошарку в інший за допомогою багатства, сили, чи, навіть, розуму. Але в більш пізніх працях він намагається встановити певну регламентацію, метою якої є досягнення формальної рівності людей, що мають неоднакові здібності. У «Законах» він наполягає на тому, що багатство і чеснота не сумісні, і досягти рівності в економічній сфері вкрай складно, внаслідок чого концентрує увагу на проблемах регулювання майнової нерівності. Він виступає за споживчу рівність всіх прошарків населення і підкреслює, що частина майна повинна бути поділена на три рівні частини між панами, рабами й чужинцями, і «треба провести розподіл так, щоб усі частини були рівними і щодо якості».

Аристотель розглядав проблему нерівності в межах моральної й політичної філософії. Він стверджував, що для рівних за природою необхідні рівні права і пошана, нерівність за законом серед рівних за природою – шкідлива, але шкідлива й рівність за законом серед нерівних за природою. Аристотель вважав, що той обмін, який відбувається між паном і рабом не є таким, що врівноважує, скоріше його можна назвати пропорційним. Такий обмін, на думку Аристотеля, є справедливим тому, що пан забезпечує захист і розумну турботу про раба, а раб, у свою чергу, надає панові свою працю⁴. Надзвичайно актуальною та своєчасною є ідея Аристотеля щодо «рівності обов'язків» і за-

клик до бідних, щоб вони більше займалися своїми справами, а не вимагали абсолютної рівності.

У ранньому християнстві відбулася справжня розумова революція щодо ролі праці в житті людей, яка була заснована на проголошенні принципу рівності людей на відміну від нерівності, на якій ґрунтувалася рабовласницька система. Причому, як свідчить «Діяння апостолів», цей принцип здійснювався навіть шляхом усупільнення майна членів християнської громади. Блаженний Августин, наприклад, обґрунтовував нерівність як результат гріховної природи людей, а відносини типу панування/підкорення вважав боговстановленими⁵. Варто зауважити, що людина Середньовіччя не була індивідуалізованою, вона належала до певного прошарку чи соціальної групи і містила в собі ознаки і властивості цілого; усі її індивідуальні риси і особливості не мали жодного значення і не розглядалися як суттєві. Найважливішим вважався статус: стосунки між соціальними станами відбувалися на підставі «згоди» з правилами панування/підпорядкування, проте всередині стану соціальні зв'язки будувалися як рівноправні. За таких умов ведення господарства та продуктивна праця розглядалися як необхідність, передумова для підтримки існування цілісного соціального організму.

Тільки на початку Нового часу в свідомості людей починає формуватися думка, що нерівність людини в суспільстві визначається її моральними якостями. Якщо раніше такі моральні якості як гордість, пожадливість, заздрість вважалися гріховними, то вже в епоху Ренесансу громадська думка стосовно них починає змінюватися: визрівають умови для формування та сприйняття капіталістичного духу, заснованого на культурі праці і прагненні до багатства. Через певний час А. Сміт науково доведе людству, що багатство народів визначається працею. У період створення нових європейських держав набрало силу тоталітарне вчення Н. Макіавеллі, в основу якого було покладено ідею природності політичної нерівності. Поряд з цим починала свій шлях ліберальна ідея, заснована на визнанні існування внутрішньої (моральної) і зовнішньої (майново-статусної) нерівності. Зокрема, М. Монтень вважав, що нерівність у заробітках є цілком природною і виправданою⁶.

Щодо умов давньої Русі-України, то ще «Руська правда» законодавчо закріпила правову нерівність між учасниками трудових відносин, стверджуючи особисту залежність холопів та кабальних людей, що впливала із непомірних трудових обов'язків, накладених на них⁷. У подальшому, впродовж декількох століть, у середньовічній Україні трудові відносини між найманими працівниками і господарями, зокрема на селі, були засновані на нерівності між економічними суб'єктами⁸. До речі, погіршення наслідків економічної нерівності, зумовленої залежністю найманого працівника від роботодавця, нерідко ініціювалися самим працівником. Так, селяни прагнули до натуралізованої оплати праці, вважаючи, що коли вони взяли у господаря зерно чи насіння або навіть «погану» худобу, то їм перейде частина достатку самого господаря. Саме через це вони нерідко самі для себе створювали економічні перешкоди, залишаючись без грошей. Але нерівність існувала не тільки між наймитом і господарем. У такій трудовій одиниці, якою була сім'я, згідно з правовим звичаєм, глава сім'ї мав право розпоряджатися працею її членів і в разі потреби віддавати будь-кого з них у найм, отримуючи за це гроші чи іншу винагороду.

Руйнування середньовічного уявлення щодо ролі та значення праці у господарстві кардинально змінилося завдяки економічному вченню А. Сміта. Як тільки було усвідомлено, що багатство народів залежить і визначається працею, у Європі швидко почали руйнуватися застарілі форми господарства, що призвело до загострення протиріч між працею і капіталом. Саме в цей період нерівність у розподілі життєвих благ стає опорою домонополістичного капіталу. Саме тоді К. Маркс запропонував свій шлях подолання соціальної нерівності у розподілі благ. У теорії Маркса, капіталіст – це приватний власник, що володіє основними фондами і водночас керує виробництвом. Його мета – максимізація прибутку, який є перетвореною формою додаткової вартості. Праця найманих робітників оплачується лише частково, більша частина присвоюється капіталістом. Капіталіст обмежується мінімумом заробітної плати, розмір якої визначається лише потребами відтворення робочої сили. Ринок вільної робочої сили і створена капіталістом

державна влада з її атрибутами є чинниками, що закріплюють нерівність. Єдино можливим шляхом руйнування системи нерівності в трудових відносинах є соціальна революція, мета якої полягає в ліквідації приватної власності на засоби виробництва.

Така схема, як відомо, була реалізована в Радянському Союзі, де мала місце історична спроба запровадити комуністичні принципи розподілу життєвих благ: за працею і за потребами. Однак фактично головними принципами розподілу матеріальних благ стали такі: за соціальною позицією і можливістю її використовувати, узаконені способи оплати праці, включаючи узаконені привілеї, узаконені пенсії та соціальну допомогу. Така система породжувала і відтворювала певну нерівність, але, на думку О. О. Зинов'єва – соціолога, який досліджував у порівнянні радянську і західну моделі соціальної нерівності – вона була більш справедливою⁹. Проте внаслідок покращення загальних умов життя нерівність у розподілі матеріальних благ, насамперед, у доступі до якісних зразків, перевищила допустиму межу, що викликало в суспільстві реформаторські настрої та бажання радикальних змін.

Головним питанням було, яким чином подолати цю нерівність? Як засіб була обрана так звана ваучерна приватизація, що замислювалася як «найсправедливіший» шлях до створення ефективного власника, але насправді виявилася засобом не тільки перерозподілу власності, але й виникнення небезпечного соціального розшарування. Зокрема, якщо у 2000 р. коефіцієнт, який характеризує рівень диференціації доходів, мав співвідношення 1:26, то у 2006 р. – вже 1:40, у той час, як у розвинених ринкових країнах, наприклад у США, цей показник становить 1:4,1, а в Австрії – 1:4,4. Соціальна нерівність, що наростає, викликає все більшу стурбованість в Україні¹⁰.

Парадоксально, але це є фактом, що майнова нерівність за умов панування ринкової парадигми базується і викликана економічною та соціальною рівністю в акті обміну, тобто еквівалентним обміном між власниками капіталу і найманими працівниками. Буржуазний принцип рівності зароджувався на основі закону вартості: працівник, як власник своєї робочої сили, продає її як товар по ринковій вартості. Тобто у цьому акті продажу реалізується рівний кількісний обмін, заснований на рівності мінових вартостей. З іншого боку, як писав К. Маркс, «відмінність потреб суб'єктів, що обмінюються, і неоднаковість виробництва, що ними здійснюється, дають привід до обміну та їх соціального прирівнювання один до одного в обміні; це природна відмінність є передумовою їх соціальної рівності в акті обміну»¹¹. Таким чином, рівність як соціальне відношення має в значенні своєї передумови відмінність індивідів. Природна соціальна відмінність людей звужується до їх рівності в акті ринкового обміну, внаслідок чого знову перетворюється на майнову, соціальну нерівність, яка створюється і відтворюється нерівним і несправедливим розподілом отриманого в результаті виробництва прибутку на користь одного суб'єкта ринкового господарства – капіталіста.

Варто зауважити, що існують інші погляди щодо суспільного значення нерівності. Так, М. О. Бердяєв писав: «Нерівність – це найпотужніший засіб розвитку виробничих сил. Рівність у бідності, у жебрацтві зробила б неможливим розвиток виробничих сил... Нерівність є умовою будь-якого творчого процесу, будь-якої творчої ініціативи, всякого підбору елементів, найбільш придатних для виробництва»¹².

Уся історія людства переконливо свідчить, що тільки три регулятори спроможні подолати або деякою мірою утримувати соціальну нерівність в межах, достатніх для запобігання соціальних катастроф. По-перше, це моральні норми, по-друге, – правові, по-третє – економічні. Свого часу моральні регулятори у вигляді суспільного тиску на індивіда відіграли визначальну роль у формуванні типової, стандартної поведінки за умов цехової організації праці, але на сьогодні набагато більшу роль відіграють інші чинники. Згідно з одними концепціями, таким чинником повинна стати держава, мета якої полягає в забезпеченні рівних можливостей засобами позитивного права. У більш ліберальних – запобіжником у стримуванні небезпечного рівня соціальної напруженості є застосування принципів «вільного ринку» до різних аспектів суспільного життя шляхом зменшення втручання держави в діяльність громадян. Останнє, до речі, підсилює прагнення до виникнення фактів правового звичаю, зокрема у сфері трудових відносин.

Так чи інакше, рівність пов'язана з розумінням права. Достатньо чітко виразив зв'язок права і рівності В. С. Нерсисянц: «Право – це нормативна форма вираження сво-

боди шляхом принципу формальної рівності людей в суспільних відносинах»¹³. Розгортаючи цю тему, слід зауважити, що формальна рівність не означає рівності всіх перед законом, скоріше це, як стверджує В. П. Малахов, під цим розуміється «...відсутність винятків у зв'язаності життя і діяльності людини певними суспільними вимогами і обмеженнями, що виражені у формі закону»¹⁴. Як протилежність формальній рівності В. П. Малахов вводить поняття «реальна рівність», що будується по «горизонталі» соціальних відносин між людьми. Серед критеріїв оцінки досягнення реальної рівності в правових відносинах вказуються ознаки, зміст яких варто продемонструвати на прикладах трудових відносин¹⁵. По-перше, задоволеність обох сторін взаємодією до певної міри може слугувати ознакою досягнення рівності, тобто, якщо кожна зі сторін досягнула своєї мети. Зокрема, при укладенні трудового договору або угоди кожна зі сторін переслідує свою мету: роботодавець – економічну, найманий працівник – соціально-економічну. Зрозуміло, що абсолютної рівності в таких взаємовідносинах не може бути, але, якщо обидві сторони погодилися на умови співробітництва, то можна сказати, що вони досягли реальної рівності. По-друге, рівності досягнуто, якщо цілі суб'єктів взаємоузгоджені. Зміст цієї ознаки полягає у тому, що кожна зі сторін визнає необхідність враховувати інтереси іншої сторони, що передбачає готовність до обмеження власних домагань. По-третє, якщо цілі та інтереси однієї зі сторін реалізуються за рахунок утиснення цілей та інтересів іншої сторони, то реальна рівність (тим не менш) може бути досягнута, якщо нерівність компенсується іншими можливостями – наприклад, в опозиційній поведінці найманого працівника, який використовує активи чи інфраструктуру, або специфічну інформацію, що належать іншій стороні, з метою досягнення власних інтересів. Нарешті, рівності досягнуто, якщо кожна зі сторін не втрачає можливості розірвати угоду, договір або усні домовленості, що забезпечується свободою праці та відкриває шляхи пошуку нової роботи.

¹ Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. – Х.: Консум, 1998. – 480 с.

² Кодекс законів про працю. – [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322-08>.

³ Митина И. В. Идея неравенства в западной литературе. От античности к Возрождению. – [Электронный ресурс]. – Сайт Санкт-Петербургского центра истории идей. – Режим доступа: <http://ideashistory.org.ru/15Mitina.pdf>

⁴ Кашиников Б. Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: Опыт реконструкции // Этическая мысль. – Вып. 2. – М.: ИФ РАН. 2001 // [Электронный ресурс] / Сайт сектора этики Института философии РАН // Режим доступа: <http://ethics.iph.ras.ru/em/em2>.

⁵ Блаженный Августин. О граде Божьем. – [Электронный ресурс]. – Портал «Электронная библиотека по философии» // Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000181/st004.shtml>.

⁶ Монтень М. Опыты // Избр. произведения в 3 томах. – Т. 1 / Пер. с фр. – М.: Голос, 1992.

⁷ Кушинська А. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді» // Історія України. – 1999. – № 38.

⁸ Іванов В., Маринич Л. Звичаєво-правові засади трудового найму в українському селі // Персонал. 2007. – № 2.

⁹ Зиновьев А. А. Фактор понимания. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 528 с. – С. 399.

¹⁰ Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. – [Електронний ресурс]. – Сайт Національного інституту стратегічних досліджень // Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. –Т. 46. – Ч. 1. – С. 189.

¹² Бердяев Н. А. Философия неравенства. – [Электронный ресурс]. – Социально-гуманитарное и политическое образование // Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/39935>.

¹³ Нерсесянц В. С. Философия права. – М.: Инфра-М. – 2006. – 848 с.

¹⁴ Малахов В. П. Философия права: учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 336 с. – С. 141.

¹⁵ Там само. – С. 143-144.

Резюме

В статье охарактеризован потенциал философско-антропологического подхода к анализу проблем трудовых правоотношений, что вызвано усугубляющимся кризисом позитивного трудового права. Показана эволюция идей правового равенства в трудовой сфере. Анализируются существующие способы

регулювання соціальних відносин в трудовій сфері. Раскрывается содержание формального и реального равенства. Анализируется влияние мирового финансового кризиса на заострения проблем неравенства наемных работников и работодателей.

Summary

In the article the potential of philosophical-anthropological approach to the analysis of problems of labour legal relations which is caused by the aggravated crisis of positive labour right is described. The evolution of ideas of legal equality in a labour sphere is shown. The existent methods of adjusting of social relations are analysed in a labour sphere. The contents of formal and real equality is revealed. Influence of world financial crisis on the sharpening inequality problems of employees and employers is analysed.

Отримано 12.06.2009

Т. М. КУЧЕР

Тетяна Миколаївна Кучер, здобувач Київського університету права НАН України, юрисконсульт, асистент кафедри Криворізького економічного інституту ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ШЛЯХИ ПРИВЕДЕННЯ ПРОЦЕДУРИ НАКАЗНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ВІДПОВІДНІСТЬ ДО ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Частина 3 ст. 15 ЦПК України 2004 р. встановлює перелік видів провадження, за якими розглядаються цивільні справи. На відміну від ЦПК 1963 р. до видів провадження віднесено наказне, яке характеризується особливою формою судового рішення – судовим наказом і спрощеним порядком розгляду справ.

Новий інститут цивільного процесуального права – судовий наказ – має сприяти зростанню оперативності судового захисту суб'єктивних прав і ефективності виконання, зменшенню навантаження на суди із розгляду цивільних справ, які не потребують повної і детальної процедури розгляду, підвищенню у громадян почуття відповідальності за прийняті ними зобов'язання, посиленню превентивної функції права, зміцненню законності та правопорядку, формуванню поважного ставлення до права та судової влади. Але, чи забезпечує така модель судового наказу, закріплена в українському законодавстві, гарантоване державою право кожної особи на судовий захист в повній мірі в умовах закріплення в ЦПК України принципів диспозитивності цивільного судочинства, рівності сторін, змагальності процесу.

Дослідження та аналіз процедури розгляду справ у порядку наказного провадження має важливе значення для належного здійснення кожною особою свого права на судовий захист при цьому використовуючи найзручніший і найефективніший спосіб такого захисту, яким виступає судовий наказ.

Теоретичну базу дослідження склали праці вчених у галузі цивільного процесуального права, зокрема: М. І. Балюка, Л. А. Ванеєвої, М. А. Викута, С. В. Васильєва, С. О. Вільнянського, О. В. Вязовченко, М. І. Зайцева, В. В. Комарова, В. І. Тertiшнікова, Г. В. Фазікош, Є. І. Фурси, С. Я. Фурси, М. Й. Штефана, В. В. Яркова, а також спеціалістів в інших галузях права та співробітників судових органів. Як не вирішену частину загальної проблеми можна визначити неврегульованість питань щодо обґрунтованості чи необґрунтованості заперечень боржника, відповідності порядку розгляду справ вимогам Конституції України, Конвенції про права людини та основоположні свободи, загальним положень ЦПК України.

© Т. М. Кучер, 2009